

Dr hab. Renata Świrgoń-Skok, prof. UR

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Rzeszowski

Przywileje spadkowe w rozwoju historycznym rzymskiego prawa prywatnego

Streszczenie

W grupie przywilejów spadkowych za najstarsze uważane jest beneficium abstinendi, które znane było prawdopodobnie w I w. p.n.e. i powszechnie stosowane przez cały okres klasyczny, aż do Justyniana. Drugim w kolejności dobrodziejstwem było bonorum possessio. Następnym przywilejem było beneficium legis Falcidiae, wprowadzone na podstawie Lex Falcidia z 40 r. p.n.e. Kolejnym beneficjum było beneficium separationis bonorum, które na przełomie II i III wieku było już wykształcone i powszechnie stosowane, a następnie umieszczone w kodyfikacji justyniańskiej. Dalszym przywilejem było privilegium militum, które dotyczyło od Julisza Cezara sporządzania testamentu żołnierskiego (testamentum militis), a za Justyniana stało się szczególną formą testamentu. Do tego privilegium zaliczane było od Augusta peculium castrense czyli specjalny majątek syna rodziny nabyty w związku ze służbą wojskową. Powstałym najpóźniej (531 rok) przywilejem było beneficium inventarii. Jednakże w praktyce zastąpiło ono niektóre wcześniejsze rozwiązania prawne, tj. beneficium abstinendi, legis Falcidiae oraz separationis bonorum jako mniej korzystne. Z rozwiązania tego korzystają także współczesne ustawodawstwa (np. art. 1012 polskiego kodeksu cywilnego oraz art. 7774 francuskiego c.c.; § 1993 BGB; art. 800 ABGB; art. 470 włoskiego c.c. oraz art. 1030 hiszpańskiego c.c.).

Słowa kluczowe: przywileje spadkowe, prawo rzymskie, beneficium, privilegium.

Inheritance Privileges in the Historical Development of Private Roman Law

Abstract

The group of privileges occurring in the sources of Roman law and distinguished in literature as the oldest is beneficium abstinendi which was probably known as early as I century B.C. and commonly used throughout the classical period until Justinian's times. It

seems that chronologically the second privilege was bonorum possessio. The next to emerge was the privilege of beneficium legis Falcidiae, which was introduced in accordance with Lex Falcidia from the year 40 BCE. The next chronologically was the beneficium separatio bonorum, which was established and commonly used by the late II and early III century. Another privilege was privilegium militum, which from the times of Julius Caesar provided the rules for drawing up a soldier's will (testamentum militis). From the reign of Augustus this privilegium included the principle of peculium castrense, referring to special property acquired by a family's son during his military service. Chronologically the latest was beneficium inventarii, i.e. the institution of the benefit of inventory introduced by Justinian in the constitution dating from the year 531.

Key words: inheritance privileges, Roman Law, beneficium, privilegium.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie, za pomocą metody historycznej, w jakiej kolejności były tworzone przywileje występujące w rzymskim prawie spadkowym, tak w znaczeniu *beneficium extraordinarium*, jak i te, które miały ogólne zastosowanie i stały się podstawą do formowania instytucji prawnych o charakterze uprzywilejowanym¹.

Przywileje bowiem w prawie rzymskim były stosowane albo w znaczeniu wyjątkowych środków prawnych przyznawanych na wniosek, jeżeli istniała podstawa do zastosowania takiego środka. Nadawały one w zasadzie pewne korzystne, w swej treści, prawa lub uprawnienia pojedynczym osobom, czy też określonym grupom osób. Jednakże przywileje, a zwłaszcza beneficja mogły występować także jako ogólnie obowiązujące pewne korzystne wyjątki w stosowaniu norm prawnych. Na podstawie tych beneficjów, zwłaszcza w okresie justyniańskim, zostały ukształtowane instytucje prawne, zawierające pewne dobrodziejstwa prawa².

W źródłach prawniczych prawa rzymskiego, odnoszących się swoją tematyką do

¹ Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2010-2012 jako projekt badawczy.

² Por. szerzej R. Świrgoń-Skok, *Przywileje prywatnoprawne w państwie rzymskim (zagadnienia wybrane)*, [w:] *Spółeczeństwo a władza. Ustrój, prawo, idee*, Kolonia Limited 2010, s. 161 i n.; F. Wubbe, *Ius singulare quid sit*, [w:] *Ars boni et aequi, Festschrift für W. Waldstein zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 1993, s. 451 i n.; G. Longo, *Ius singulare*, [w:] *Études J. Macqueron*, Aix-en-Provence 1970, s. 451 i n.; A. Guarino, *L'ordinamento giuridico romano*, Napoli 1956, s. 249 i n.; R. Orestano, *Ius singulare e privilegium in diritto romano: contributo storico-domatico*, Tolentino 1937, s. 108 i n.; W. Scherlach, *Das ius singulare im Römischen Recht*, Tübingen/ Leipzig 1879, s. 436 i n.

prawa spadkowego, można odnaleźć przywileje, które są określane tak terminem *beneficium* jak i *privilegium*. Występują one tak przy zasadach odpowiedzialności spadkobierców za długi spadkowe i powodują ograniczenie tej odpowiedzialności, jak i przy powołaniu do spadkobrania i wprowadzają regulacje nadzwyczajne w stosunku do powszechnie obowiązujących norm prawnych.

Spośród beneficjów występujących w rzymskim prawie spadkowym do tych, które miały charakter wyjątkowych środków prawnych, można zaliczyć *beneficium bonorum possessionum*, o którym pisze Gaius w D.38,2,30 z książki drugiej komentarza do edyktu pretora miejskiego i polegający na przywileju wprowadzenia dziedzica prawa pretorskiego w posiadanie majątku spadkowego przez pretora³. Przywilej ten miał charakter *beneficium extraordinarium*, czyli środka prawnego przyznawanego na wniosek, jeśli istniała podstawa do zastosowania takiego środka. Powstał on w związku z niedogodnościami dziedziczenia beztestamentowego według Ustawy XII tablic, które już prawdopodobnie były odczuwalne w okresie republiki. Dlatego też pretorzy, ogłaszając kolejne edykty, w których, nie podważając dawnego systemu dziedziczenia ustawowego, ograniczali jedynie jego zastosowanie poprzez wprowadzenie nowych kategorii osób powołanych do dziedziczenia w oparciu o kognację i małżeństwo *sine manu*. Prawdopodobnie za czasów Cyncerona *bonorum possessio* nie była jeszcze całkiem ukształtowana, dopiero w czasach Labeona zostały już wykształcone podstawowe cechy charakterystyczne dla *bonorum possessio*. Ostatecznie w *edictum perpetuum* sporządzonym przez Juliana znalazł się cały system pretorskiego dziedziczenia *ab intestato*⁴.

Na mocy tego beneficjum spadkobierca mógł poprosić pretora o wprowadzenie w posiadanie spadku, powołując się na swoje prawa do tego (konkretnego) spadku. *Beneficium bonorum possessionum* odnosiło się więc tylko do jednego podmiotu, który w danym czasie i miejscu mógł uzyskać określone prawa. Z tego przywileju mógł bowiem skorzystać tylko spadkobierca mogący żądać wprowadzenia go w posiadanie majątku spadkowego na podstawie edyktu pretorskiego, o ile zaistniały ku temu przesłanki związane z dziedziczeniem beztestamentowym według prawa pretorskiego. O *bonorum possessio* należało się zwrócić do urzędnika z zachowaniem właściwego terminu i, o ile *magistratus* tak zdecydował, uzyskiwało się posiadanie majątku spadkowego. Pretor wydawał dekret, z tym że w przypadku *bonorum possessio edictalis* nie było potrzebne wstępne rozpoznanie sprawy,

³ Por. R. Świrgoń-Skok, *Beneficja spadkowe w prawie rzymskim*, Rzeszów 2011, s. 47 i n.

⁴ O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, Leipzig 1907, s. 330 i n.

bonorum possessio udzielane było na podstawie edyktu lub uchwał senatu i rozporządzeń cesarskich. Natomiast przy *bonorum possessio decretalis* pretor wydawał dekret w oparciu o wcześniejszą *causae cognitio*, ponieważ była ona udzielana poza sytuacjami przewidzianymi w edykcje⁵.

Natomiast za najstarsze beneficjum z pośród tych, które miały zastosowanie do wszystkich osób znajdujących się w określonej sytuacji prawnej zawartej w danym przywileju, a stanowiącej korzystny wyjątek w stosowaniu ogólnie obowiązujących norm prawnych, uważane jest *beneficium abstinendi*, tj. dobrodziejstwo wstrzymania się od nabycia spadku przyznawane dziedzicowi koniecznemu. W literaturze przyjmuje się⁶, że dobrodziejstwo to było już znane w czasach Cyncerona, bowiem w jednej ze swoich mów *philippicae* przeciwko Antoniuszowi (2,16, 42) napisał: „*Quamquam hoc maxime admiratus sum, mentionem te hereditatum ausum esse facere, cum ipse hereditatem patris non adisses* – ale najbardziej zdziwiło mnie, że wspominasz o spadkach, skoro sam nie objąłeś spadku po swym ojcu”. Prawdopodobnie ojciec Antoniusza, Marek Antoniusz Kretyk był bankrutem. Właśnie sformułowanie: „*hereditatem patris non adisse*” ma świadczyć, o korzystaniu w czasach Cyncerona z dobrodziejstwa powstrzymania się od objęcia zadłużonego spadku.

Natomiast w źródłach prawniczych zagadnienia związane z tym dobrodziejstwem znajdują się w Instytucjach Gaiusa (G.2) oraz kodyfikacji justyniańskiej: Digestach (D.26,8 – *de auctoritate tutorum*; D.29,2 – *de acquirenda vel omittenda hereditate*; D.42,5 – *de rebus auctoritate iudicis possidendis*), Instytucjach (I.2,19) i Kodeksie (C.2,38 - *Si ut se hereditate abstineat*; C.6,31 - *De repudianda vel abstinenda hereditate*). Autorami tekstów źródłowych odnoszących się do *beneficium abstinendi* są jurysci działający w II wieku (Julianus – *digesta*; Pomponius – *ad Sabinum*; Africanus – *quaestiones*; Gaius – *institutiones, ad edictum, ad edictum provincialae*; Maecianus – *fideicommissum*) oraz III wieku naszej ery (Papinian – *quaestiones, responses*; Paulus – *ad edictum*; Ulpian – *ad edictum, ad Sabinum, fideicommissum*; Marcianus – *regulae*). Prawdopodobnie również w edykcje

⁵ Zob. M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, t. 1, München 1971, s. 215 i n.; idem, *Zur In integrum restitutio, besonders wegen metus und dolus*, ZSS 1977, t. 94, s. 101 i n.; W. Bojarski, *In integrum restitutio w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1963, t. 10, s. 15 i n..

⁶ A. Watson, *The law of succession in the later roman republic*, Oxford 1971, s. 50 i n.; P. Voci, *Diritto ereditario romano*, Milano 1960, s. 376 i n.; C. Fadda, *Concetti fondamentali del diritto ereditario romano*, t. 1 i 2, Milano 1949, s. 31 i n.; B. Biondi, *Istituti fondamentali di diritto ereditario romano*, Milano 1948, s. 23 i n.; G. La Pira, *La successione ereditaria intestata e contro il testamento in diritto romano*, Firenze 1930; s. 17 i n.; L. Piętak, *Prawo spadkowe rzymskie*, Lwów 1882; s. 82 i n..

pretorskim były zawarte postanowienia odnośnie *beneficium abstinendi*. W rekonstrukcji O. Lenela⁷ zagadnieniom tym poświęcone są paragrafy 209 i 210 (*Si suus heres erit*) tytułu 38 (*Qui ex causis in possessionem eatur*).

Zatem w pierwszym wieku przed naszą erą *beneficium abstinendi* było już instytucją znaną i powszechnie stosowaną przez cały okres klasyczny. Dobrodziejstwo wstrzymania się od nabycia spadku było znane i stosowane także w okresie poklasycznym. Instytucja ta występuje w *Regulae Ulpiani* (22,24) oraz *Fragmenta Augustodunsiana* (2,24 – 25). Także Justynian w swoim ustawodawstwie przewiduje taki przywilej (Instytucje – I.2,19,2 oraz Kodeks – C.2,38 – *Si ut se hereditate abstinenceat*), jednakże po wprowadzeniu przez Justyniana *beneficium inventarii* (dobrodziejstwo inwentarza) *beneficium abstinendi* nie było zbyt często stosowane w praktyce.

Drugim w rozwoju historycznym beneficjum było *beneficium legis Falcidiae*, czyli przywilej ograniczający wysokość legatów do trzech czwartych spadku i pozostawiających jedną czwartą spadkobiercy bez żadnych obciążeń (kwarta falcydyska) został wprowadzony na podstawie ustawy z 40 r. p.n.e.⁸. Następnie ograniczenia te zostały przyjęte przy fideikomisach. *Senatus consultum Pegasianum* z czasów Wespazjana (73 r. n.e.) wprowadziła zmiany dotyczące fideikomisów zwłaszcza *fideicommissum hereditatis* polegające na tym, że dziedzic mógł zatrzymać ¼ części spadku, (tzw. *quarta ex S.C. Pegasiano*)⁹. Z kolei

⁷ O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, s. 403 i n.

⁸ Na temat tej uchwały zob. G. Papa, *Lex Falcidia e questioni processuali*, [w:] *Fides humanista ius. Studii in onore Di Luigi Labruna*, Napoli 2007, s. 3969 i n.; D. Schanbacher, *Ratio legis Falcidiae. Die falzidische Rechnung bei Zusammentreffen mehrerer Erbschaften in einer Hand*, Berlin 1995, s. 54 i n.; P. De La Rosa Diaz, *Algunos aspectos de la lex Falcidia*, [w:] *Estudios en homenaje al Prof. F. Hernandez – Tejero*, t. 2, Madrid 1994, s. 111 i n.; P. Stein, *Lex Falcidia*, Ateneum 1987, t. 65, s. 453 i n.; H. Ankum, *La femme mariée et la loi Falcidia*, *Labeo* 1984, t. 30, s. 28 i n.; V. Mannino, *Cervidio Scevola e l' applicazione della Falcidia ai legati fra loro connessi*, *BIDR* 1981, t. 84, s. 125 i n.; G. Franciosi, *Lex Falcidia, SC Pegasianum e disposizioni a scopo di culto*, [w:] *Studi Donatuti*, t. 1, Milano 1973, s. 401 i n.; A. Wacke, *Die Rechtswirkungen der lex Falcidia*, [w:] *Studien Kaser*, Berlin 1973, s. 209 i n.; U. Wesel, *Über den Zusammenhang der lex Furia, Voconia und Falcidia*, *ZSS* 1964, t. 81, s. 308 i n.; F. Bonifacio, *In tema di lex Falcidia*, *IURA* 1952, t. 3, s. 229 i n.; F. Schwarz, *War die lex Falcidia eine lex perfecta*, *SDHI* 1951, t. 17, s. 225 i n.; idem, *Die Rechtswirkungen der lex Falcidia*, *ZSS* 1943, t. 63, s. 314 i n.

⁹ Uchwalono je na początku panowania cesarza Wespazjana, gdy konsulami byli Plotius Pegasus i Lucius Cornelius Pusio Annius Messala, którzy sprawowali swój urząd pomiędzy 71 a 73 rokiem. Uchwała ta wprowadziła dwie zasadnicze zmiany odnośnie do fideikomisów uniwersalnych, tj. dawała możliwość zatrzymania dziedzicom testamentowym czwartej części spadku oraz ustanawiała procedurę pozwalającą fideikomisariuszowi uniwersalnemu nabyć fideikomis pomimo odmowy przyjęcia spadku przez powołanych

rozporządzenie cesarza Antoniusa Piusa (G.2,224 – 7; G.2,254; D.35,2,18pr) rozciągnęło zastosowanie kwarty falcydyjskiej na dziedziców beztestamentowych, a za czasów Septimusa Severa postanowienia odnośnie do *legis Falcidiae* rozciągnięto na *mortis causa capio*, zwłaszcza na *donatio mortis causa*, co zostało następnie potwierdzone przez Justyniana.

W materiale źródłowym teksty odnoszące się do *beneficium legis Falcidiae* zostały umieszczone w Instytucjach Gaiusa (G.2,224 – 227) oraz kodyfikacji justyniańskiej. W Digestach *lex Falcidia* poświęcony jest tytuł 2 (*ad legem Falcidiam*) oraz 3 (*Si cui plus, quam per legem Falcidiam licuerit, legatum esse dicitur*) księgi 35. Z kolei w Instytucjach postanowienia dotyczące kwarty falcydyjskiej zostały umieszczone w tytule 22 (*de lege Falcidia*) księgi 2, zaś w Kodeksie w tytule 50 (*ad legem Falcidiam*) księgi 6.

Prawdopodobnie także edykt pretorski zawierał zagadnienia związane z *beneficium legis Falcidiae*. Według O. Lenela¹⁰ były one umieszczone w paragrafie 284 (*Si cui plus, quam per legem Falcidiam licuerit, legatum esse dicitur*) tytułu 65 (*de stipulationibus praetoriis*).

Lex Falcidia była przedmiotem zainteresowania wielu prawników rzymskich. Paulus napisał do niej komentarz (*ad legem Falcidiam*). Autorami tekstów źródłowych odnoszących się do tego beneficjum byli między innymi Scaevola (*questiones, digesta*), Macer (*hereditatem*) oraz Celsus (*digesta*), Julianus (*digesta*), Pomponius (*fideicommissum*), Africanus (*quaestiones*), Gaius (*ad edictum provinciale, ad edictum praetoriis*), Marcellus (*digesta*), Florentinus (*institutiones*), a także Papinian (*quaestiones, responsem*), Callistratus (*de cognitionibus*), Ulpian (*ad edictum, ad sabinom, disputationes, lege ad Juliam et Plautiam*), Marcianus (*institutiones*), Modestinus (*regulae, pandectae*), Hermogenianus (*epitomae*). Najwcześniej z wyliczonych powyżej Jurystów działał Scaevola – w I w. p.n.e., pozostali zaś w II i III wieku naszej ery. Zatem *beneficium legis Falcidiae* znane już było w okresie przedklasycznym, natomiast w prawie klasycznym była to instytucja powszechnie stosowana. W okresie poklasycznym postanowienia odnośnie tego dobrodziejstwa zawarte były w Sentencjach Paulusa (3,8 - *ad legem Falcidiam*; 4,3 – *de senatus consulto Pegasiano*),

spadkobierców. Szerzej patrz F. Longchamps de Bérier, *O elastyczność prawa spadkowego. Fideikomis uniwersalny w klasycznym prawie rzymskim*, Warszawa 2006, s. 90 i n. oraz idem, *Warunki, terminy i fideikomis uniwersalny w rzymskim prawie prywatnym*, *Studia Iuridica* 1999, t. 37; idem, *Fideikomis uniwersalny a swoboda dysponowania majątkiem na wypadek śmierci: zmiany zakresu podmiotowego w rzymskim prawie spadkowym*, „*Studia Iuridica*” 1998, t. 36; idem, *Z badań nad rzymskim prawem spadkowym: konstrukcja dogmatyczna fideikomisu uniwersalnego*, „*Studia Iuridica*” 1997, t. 34.

¹⁰ O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, s. 512.

Regułach Ulpiana (24,32 i 33 – *de legatis*; 25,14 – *fideicommissis*) oraz Epitome Gai (2,6 – *de lege Falcidia*). Zatem można przyjąć, że na Zachodzie Cesarstwa była to instytucja znana. Także Justynian w swojej kodyfikacji (D.35,2 i 3; I.2,22; C.6,50) umieszcza przepisy odnoszące się do *beneficium legis Falcidiae*¹¹.

Kolejnym historycznie powstałym przywilejem było *beneficium separationis bonorum*, czyli dobrodziejstwo oddzielenia majątku spadkowego od własnego majątku spadkobiercy i ograniczenie odpowiedzialności dziedzica za długi spadkowe jedynie do spadku¹². Miało to zastosowanie w dwóch podstawowych sytuacjach. Po pierwsze, przyznawane ono było wyzwolonemu i ustanowionemu dziedzicem niewolnikowi i w ten sposób ograniczało jego odpowiedzialność za długi spadkowe jedynie do spadku¹³. Po drugie, wierzycielom spadkodawcy, a także zapisobiorcom na ich wniosek, jeśli majątek spadkobiercy był nadmiernie zadłużony. W prawie justyniańskim rozszerzono krąg osób uprawnionych do tego beneficjum o osobistych wierzycieli spadkobiercy¹⁴.

W materiale źródłowym fragmenty dotyczące ograniczenia odpowiedzialności wyzwolonego niewolnika (*servus necessarius*) pochodzą z Instytucji Gaiusa oraz komentarza Ulpiana do edyktu pretorskiego. Następnie kwestie związane z *separatio bonorum*

¹¹ Kwartę falcydyską należy odróżnić od *portio debita* (*portio legitima*), która występuje przy dziedziczeniu koniecznym i zabezpiecza dziedzicowi koniecznemu pewną konieczną część spadku przed testamentem. W prawie klasycznym wynosiła ona również ¼. *Portio debita* zabezpieczała jednak tylko dziedzica koniecznego, a *quarta Falcidia* odnosiła się do dziedzica testamentowego zabezpieczając go przed nadmiernymi zapisami.

¹² Zob. W. Bojarski, *Separatio bonorum*, [w:] *Księżdzę Pamiątkowej ku czci Profesora Leopolda Steckiego*, Toruń 1997, s. 603 i n.; B. Asftolfi, *Separazione dei beni del defunto da quelli dell' erede*, NNDI 1970, t. 17, s. 1 i n.; H. Ankum, *La classicite de la separatio bonorum de l' heres necessarius en droit roman*, [w:] *Studi Grosso*, t. 2, Torino 1968, s. 365 i n.; G. Scherillo, *Separazione*, NNDI 1963, t. 9, s. 8 i n.; M. Bretonne, *Gai. 2,187 – 189*, Labeo 1958, t. 4, s. 301 i n.; H. Levy – Bruhl, *Heres*, RIDA 1949, t. 3, s. 167 i n.; A. Guarino, *Gai. 2,155 e il beneficium separationis dell' heres necessarius*, SDHI 1944, t. 10, s. 240 i n.; idem, *Il beneficium separationis dell' heres necessarius*, ZSS 1940, t. 60, s. 185 i n.

¹³ Por. T. Duplá Marín, *Reflexiones acerca del Tratamiento Jurisprudencial y Doctrinal del Servus Hereditarius*, [w:] *El Derecho de Familia: de Roma al Derecho actual*, Universidad de Huelva 2004, s. 177 i n.; idem, *El servus hereditarius y la teoría de la herencia yacente*, Valencia 2003, s. 40 i n.

¹⁴ B. Asftolfi, *Separazione dei beni del defunto da quelli dell' erede*, NNDI 1970, t. 17, s. 1 i n.; Bojarski, *Separatio bonorum*, s. 607 i n. H. Levy-Bruhl, *Heres*, s. 167 i n.; G. Scherillo, *Separazione*, s. 8 i n. Por także strszą literaturę odnoszącą się do *separatio bonorum* udzielanego wierzycielom spadkowym P. Bonfante, *Della separazione del patrimonio del defunto da quello dell' erede nel diritto romano*, [w:] *Scritti giuridici varii*, t. 1, Torino 1926, s. 640 i n.; S. Solazzi, *Del diritto dei creditori separatisti sul patrimonio dell' erede*, BIDR 1898, t. 11, s. 264 i n.; idem, *Ancora del diritto dei creditori separatisti sul patrimonio dell' erede*, BIDR 1900, t. 13, s. 272 i n.

udzielanego *servus necessarius* zostały umieszczone przez Justyniana w Instytucjach. Zatem, *beneficium* to znane było już w II wieku naszej ery.

Z kolei teksty źródłowe dotyczące *beneficium separationis bonorum* przyznawanego wierzycielom spadkodawcy znajdują się w zasadzie w Digestach Justyniańskich (D.42,6 - *de separationibus*) oraz niewielka część w Kodeksie (C.7,72 - *de bonis auctoritate iudicis possidendis seu venummandis et de separationibus*). Prawdopodobnie także edykt pretorski zawierał zagadnienia związane z *separationis bonorum*. Współczesna rekonstrukcja edyktu zawiera paragraf 223 tytułu 40 o nazwie *de separationibus*¹⁵. Autorem większości tekstów źródłowych odnoszących się do *separatio bonorum* jest Ulpian. Są one zawarte w jego komentarzu do edyktu pretorskiego. Zagadnienia związane z tym dobrodziejstwem znajdziemy także w dziełach Papiniana (*questiones, responsiones*), Paulusa (*questiones*), Juliana (*digesta*) oraz Marcjanusa (*regulae*). Najwcześniej z tych Jurystów działał Julianus, bowiem w II wieku naszej ery, pozostali zaś w III wieku naszej ery. Wszystkie więc teksty odnoszące się do tego zagadnienia pochodzą z prawa klasycznego.

Można zatem stwierdzić, że na przełomie II i III wieku instytucja *separatio bonorum* była już wykształcona i powszechnie stosowana. Prawdopodobnie była ona znana już wcześniej, ale brak tekstów źródłowych, które mogłyby potwierdzić tę tezę. Natomiast odnośnie do stosowania tej instytucji w okresie poklasycznym, na Zachodzie Cesarstwa nie ma tekstów źródłowych, które potwierdzałyby jej istnienie. Z kolei na Wschodzie prawdopodobnie była ona praktykowana, chociaż nie zachowały się żadne teksty źródłowe¹⁶. Dopiero Justynian w swojej kodyfikacji umieszcza przepisy poświęcone *separatio bonorum*, z tym że po wprowadzeniu przez Justyniana *beneficium inventarii* także instytucja *separatio bonorum* mogła być przez nie zastąpiona jako bardziej korzystna, przynajmniej dla wierzycieli spadkowych.

Powstałym historycznie najpóźniej beneficjum było ograniczenie odpowiedzialności za długi spadkowe do spadku (*beneficium inventarii*). Instytucja dobrodziejstwa inwentarza została wprowadzona przez Justyniana w konstytucji z 531 roku (C.6,30,22; I.2,19,6)¹⁷.

¹⁵ O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, s. 417 i n.

¹⁶ Patrz M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, t. 2, München 1959, s. 381.

¹⁷ Zob. m. in. R. Reggi, *Ricerche intorno al beneficium inventarii*, Milano 1967, s. 10 i n.; P. Domínguez Tristán, *El heredero a beneficio de inventario: orden y modos de pago a acreedores, legatarios y fideicomisarios*, „Studia Iuridica” 2006, t. 88, s. 79 i n.; J A Obarrio Moreno, *La rúbrica beneficium inventarii en la communis opinio doctorum*, „Studia Iuridica” 2006, t. 88, s. 1103 i n.; G. Wesener, *Beschränkungen der Erbenhaftung im römischen Recht: separatio bonorum und beneficium inventarii*, [w:] *Ars boni et aequi, Festschrift für W.*

Podobne rozwiązanie, ale tylko dla żołnierzy, wprowadził cesarz Gordian, na podstawie którego odpowiadali oni tylko za długi w granicach spadku. Justynian widzi w tym dobrodziejstwie poprzedzenie swojego *beneficium inventarii* (C.6,30,22; C.6,30,19; I.2,19,6).

Materiał źródłowy odnoszący się do dobrodziejstwa inwentarza znajduje się głównie w Kodeksie justyniańskim (C.6,30 - *de iure deliberandi et de adeunda vel acquirenda hereditate*; C.30,22 – *de iure deliberandi*) oraz Instytucjach (I.2,19) justyniańskich. Natomiast w Digestach zagadnienia, które swoją tematyką nawiązują do dobrodziejstwa inwentarza, zawarte są w tytule 8 księgi 28 – *de iure deliberandi*. Autorem większości tekstów źródłowych odnoszących się swoją tematyką do prawa, do namysłu, jest Ulpian (*ad edictum*), a także Javolenus (*ex posterioribus Labeonis*), Marcellus (*digesta*) oraz Paulus (*ad edictum*).

Wprowadzone przez Justyniana *beneficium inventarii* okazało się na tyle trwałe i korzystne dla wszystkich kategorii spadkobierców, że prawdopodobnie zastąpiło w praktyce wcześniej istniejące regulacje, które ograniczały odpowiedzialność za długi spadkowe. Dobrodziejstwo inwentarza znosiło jeden z głównych skutków nabycia spadku, tj. konfuzję majątku odziedziczonego z majątkiem osobistym dziedzica. W konsekwencji prowadziło do uprzywilejowanego stanowiska spadkobiercy w porównaniu z ogólnymi zasadami odpowiedzialności za zobowiązania.

Przywilejem mającym zastosowanie ogólne, ale określanym w źródłach prawa rzymskiego terminem *privilegium* (D.26,7,40 Papinian), jest przywilej żołnierzy w dziedzinie prawa prywatnego (*privilegium militum*), dotyczący sporządzania testamentu żołnierskiego (*testamentum militis*) oraz *peculium castrense*.

Testament żołnierski (*testamentum militis*)¹⁸ zapoczątkowany został przez Juliusza Cezara, a następnie potwierdzony i ostatecznie ustalony przez Tytusa i Domicjana, Nerwę,

Waldstein zum 65. Geburtstag, Stuttgart 1993, s. 410 i n.; H. H. Espíndola, *Notas sobre el beneficium inventarii*, „Revista se Estudios Historio-Juridicos” 1982, t. 7, s. 21 i n.; idem, *Notas sobre el beneficium inventarii, Secunda parte: Las acciones*, „Revista se Estudios Historio-Juridicos” 1983, t. 8, s. 13 i n.

¹⁸ Na temat *testamentum militis* zob. m. in. następujące fragmenty źródłowe C.3,28,24 Dioclecjan i Maximilian; D.28,3,6,7; D.28,3,6,13; D.29,1,15,2 Ulpian; D.29,1,25 Marcellus; D.29,1,34,2; D.29,1,35; D.29,1,36pr. Papinian; I.2,11,3 - 5. Por. także A. Guarino, *Sull' origine del testamento dei militari nel diritto romano*, [w:] *Pagine di diritto romano*, t. 6, Napoli 1995; V. Scarano Ussani, *Il testamento militis nell'età Nerva e Traiano*, *Atti Accademica Napoli* 1983, t. 94. Ostatnio w literaturze polskiej M. Jońca, *Forma i czas obowiązywania „testamentum in procinctu” w prawie rzymskim*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2004, t. 5, nr 4.

Trajana oraz Hadriana i Antoniusa Piusa¹⁹. Był to osobisty przywilej udzielany żołnierzom (D.29,1,24 Florentinus) początkowo przez cesarzy w swoich konstytucjach, zwłaszcza mandatach, następnie w edykcje prowincjonalnym przewidziano udzielenie *bonorum possessio* na podstawie testamentu żołnierskiego²⁰. Przy jego sporządzeniu żołnierze korzystali z wielu ulg oraz innych udogodnień (D.29,1,3 Gaius; C.6,21,6). Przywilej sporządzenia takiego testamentu przysługiwał aż do chwili zwolnienia ze służby, mogły go także pozostawiać osoby towarzyszące wojsku i narażone na niebezpieczeństwo, czy też umierające na terenie nieprzyjaciela. Testament zachowywał ważność przez rok po odejściu ze służby. Najczęściej jednak z takiego testamentu korzystali synowie rodziny (*filius familias*) odnośnie swojego *peculim castrense* (D.29,1; I.2,11; C.6,21). Testament tego typu stosował także Justynian, jednak nie traktował go już jako osobistego przywileju, ale udzielał go tym, na podstawie konstytucji z 529 roku, którzy uczestniczyli w bitwie lub w wyprawie wojennej i nie mogli skorzystać ze zwyczajnej formy testamentu. W prawie justyniańskim testament taki staje się nadzwyczajną formą, stosowaną wtedy, kiedy ze względu na wyjątkowe okoliczności nie można zastosować normalnej procedury sporządzenia testamentu.

Do *privilegium militum* zaliczane jest również *peculium castrense*²¹, czyli specjalny majątek syna rodziny nabyty w związku ze służbą wojskową. Począwszy od Augusta, cesarze rzymscy dawali żołnierzom indywidualne prawo testowania tym majątkiem, a później również w drodze czynności prawnych między żyjącymi jak i na wypadek śmierci (D.49,17,11). W razie śmierci syna, który nie pozostawił testamentu, *peculium castrense* wracało do ojca rodziny. We fragmentach źródłowych odnoszących się do tzw. majątku obozowego prawnicy pisząc o przywileju używają określenia *praecipuum*²². Tak między innymi Papinian w D.40,5,23,2 (*Papinianus libro nono responsorium: ... cum peculium castrense filius etiam inter legitimos heredes praecipuum retineat*) oraz Tertulian w D.49,17,4pr. (*Tertullianus libro singulari de castrensi peculio: Miles praecipua habere debet,*

¹⁹ Został on uregulowany konstytucjami cesarskimi (*mandata*), ale także pretorzy udzielali *bonorum possessio* na podstawie testamentu żołnierskiego.

²⁰ O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, s. 342 i n.

²¹ Co do *peculium castrense* syna rodziny patrz C.1,3,49pr; C.3,28,37,1; C.3,28,37,2 - Justynian; C.1,51,7; C.2,7,4 - Honorius i Theodosius; D.4,4,3,10; D.11,7,31pr; D.14,6,1,3; D.49,17,9; D.37,6,1,22 - Ulpian; D.35,2,18pr Paulus; D.40,5,23,2 Papinian; I.2,12pr. Zob. także F. La Rosa, *I peculi speciali in diritto romano*, Milano 1953, s. 19 i n.

²² Określenie *praecipuum* bądź *ius praecipuum* występuje jeszcze między innymi w następujących fragmentach G.2,217; D.36,1,56; D.37,6,1,15; D.40,5,23,2; D.48,5,23,1; I.2,23,7; C.3,38,12,2 z Instytucji Gaiusa i Kodyfikacji justyniańskiej.

quae tulit secum in castra concedente patre).

Przedstawione przywileje spadkowe nie były przyznawane w drodze wyjątku od ogólnie obowiązujących norm prawnych i nie miały charakteru *beneficium extraordinarium*, albowiem skorzystanie przez podmioty uprawnione z norm zawartych w tych przywilejach wynikało bezpośrednio z przepisów prawa, a nie decyzji urzędnika jurysdykcyjnego, jak na przykład w przypadku uzyskania u pretora (namiestnika prowincji) *restitutio in integrum* lub *bonorum possessio*. Do *beneficium abstinendi* i *separatio bonorum* miały zastosowanie normy *ius honorarium*, zaś przy *beneficium legis Falcidiae* i *beneficium inventarii* postanowienia *ius civile*. Podmioty uprawnione do skorzystania z tych przywilejów mogły właśnie w oparciu o postanowienia zawarte albo w edyktie pretorskim lub plebiscycie bądź konstytucji cesarskiej powołać się na swoje uprawnienia, o ile miały wolę skorzystania z takiego prawa. Ich stosowanie nie było uzależnione od kognicji danego urzędnika. Skorzystanie z norm zawartych w danym przywileju przez podmiot uprawniony nie wymagało odrębnego zbadania sprawy (*causae cognitio*) przez danego urzędnika magistraturalnego w celu wydania stosownej decyzji i udzieleniu określonego środka prawnego²³. Podobnie przy *privilegium militum*, które miało zastosowanie do jednej grupy zawodowej i dotyczyło zaistnienia nadzwyczajnej sytuacji potrzebnej do sporządzenia testamentu żołnierskiego (*testamentum militis*) albo *peculium castrense* czyli specjalnego majątku syna rodziny nabytego w związku ze służbą wojskową.

Krótko podsumowując, można stwierdzić, że w grupie omówionych przywilejów spadkowych za najstarsze uważane jest *beneficium abstinendi*, które było już znane prawdopodobnie w czasach Cycerona (I w. p.n.e.) i powszechnie stosowane przez cały okres klasyczny, aż do Justyniana. Drugim w kolejności dobrodziejstwem było *bonorum possessio*, którego początki sięgają Cycerona, a ostateczne potwierdzenie system pretorskiego dziedziczenia *ab intestato* znalazło się w *edictum perpetuum*. Następnym przywilejem było *beneficium legis Falcidiae*, które wprowadzone zostało na podstawie *Lex Falcidia* z 40 r. p.n.e., a później potwierdzone w kodyfikacji justyniańskiej. Kolejnym beneficjum było *beneficium separationis bonorum*, które na przełomie II i III wieku było już wykształcone i powszechnie stosowane, a następnie umieszczone w kodyfikacji justyniańskiej. Dalszym przywilejem było *privilegium militum*, które dotyczyło (od Julisza Cezara) sporządzania testamentu żołnierskiego (*testamentum militis*), który za Justyniana stał się szczególną formą

²³ Por. R. Świrgoń-Skok, *Beneficja spadkowe*, s. 223 i n.

testamentu²⁴. Do tego *privilegium* zaliczane było od panowania Augusta *peculium castrense*, czyli specjalny majątek syna rodziny nabyty w związku ze służbą wojskową. Powstałym najpóźniej, ale najbardziej trwałym przywilejem²⁵ było *beneficium inventarii*, które zostało wprowadzone przez Justyniana w konstytucji z 531 roku. W praktyce, po wprowadzeniu tego beneficjum przestały być stosowane niektóre wcześniejsze rozwiązania prawne, tj. *beneficium abstinendi*, *legis Falcidiae* oraz *separationis bonorum*, jako mniej korzystne, tak dla spadkobierców, jak i wierzycieli spadkowych.

²⁴ Podobnie współczesne ustawodawstwo polskie, które dopuszcza sporządzenie testamentu wojskowego w razie mobilizacji, wojny lub pobytu w niewoli – Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z 30.01.1965 r. w sprawie testamentów wojskowych, Dz. U. nr 7, poz. 38. Współczesne ułatwienia dotyczą jednak tylko formy testamentu, natomiast w prawie justyniańskim obejmowały one tak jego formę, jak i treść.

²⁵ Z rozwiązania tego korzystają także współczesne ustawodawstwa, tak polski kodeks cywilny z 1964 roku (art. 1012 k.c.), jak i inne europejskie kodyfikacje (art. 7774 francuskiego c.c.; § 1993 BGB; art. 800 ABGB; art. 470 włoskiego c.c. oraz art. 1030 hiszpańskiego c.c.).